

“FARG’ONA VODIYSI O’RGIMCHAKLARI”

Fardu Biologiya faoliyat bo’yicha II-kurs magistranti

Sheraliyev Asiljon Abdukayimovich

Ilmiy rahbar : b.f.n., dotsent Yunusov M.

b.f.n., dotsent Shermatov M.

Annotatsiya: O‘simlik va hayvonlar Erning hayot qobigi – biosferaning asosiy komponentlaridan bo‘lib, tabiiy resurslar orasida alohida o‘rinni egallaydi. Oqilona foydalanilganda o‘simlik va hayvonlar tiklanadigan va cheksiz mahsulot beradigan manbaga aylanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: o‘rgimchak, Qizil kitob, ekosistema, zahar.

Ekosistemalarda organizmlar qanchalik xilma – xil bo‘lsa, uning tashqi ta’sirga chidamliligi ham Shunchalik kuchli bo‘ladi. Shuning uchun biosferadagi mavjud xilma-xillikni saqlab qolish tabiatni muhofaza qilishning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Biosferadagi muvozanatni saqlab qolishda o‘simlik va hayvonlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish katta ahamiyatga ega. Bu maqsadga erishish uchun turli tadbirlar o‘tkaziladi. XIX asrdan boshlab qo‘riqxonalar, milliy bog‘lar, buyurtmaxonalar tashkil kilish faoliyati jadallashgan. Noyob va yo‘qolib borayotgan turlarning muhofazasiga e’tiborni kuchaytirish uchun 1966 yili Tabiatni muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi tomonidan xalqaro «Qizil kitob» tashkil qilingan. Alohida davlatlar o‘z «Qizil kitobi»ga ega. «Qizil kitob» faqatgina xatar darakchisi bo‘lmay, balki muhofaza harakatlarining dasturi hamdir. O‘simlik va hayvonlarni muxofaza qilish faqatgina turli davlatlar o‘rtasidagi hamkorlik yo‘li bilangina muvaffaqiyatli olib borilishi mumkin. Ko‘chib yuruvchi hayvonlar, Dunyo okeani hayvonot va o‘simlik dunyosi, chegaralararo daryolarda yashovchi o‘simlik va hayvonlar davlatlararo keliShuv yuli bilan muhofaza qilinadi. 1992 yili Rio-de-Janeyroda «Biologik xilma-xillikni saqlash» xalqaro Konvensiyasining imzolanishi boshlangan va hozirda bu konvensiyaga dunyodagi 170 dan ortiq davlatlar, Shu jumladan O‘zbekiston ham qo‘shilgan. O‘simlik va hayvonlarni muxofaza qilish va ulardan foydalanish alohida maxsus xalqaro va milliy darajadagi qonunlar orqali nazorat kilinadi.

O‘zbekistan Respublikasi o‘ziga xos o‘simlik va hayvonot dunyosiga ega. So‘nggi yillarda insonning xo‘jalik faoliyati natijasida flora va faunaga salbiy ta’sir kuchaydi. O‘zbekistonda mavjud 4500 ga yaqin o‘simlik turlarining 10-12 foizi O‘zbekistonning «Qizil kitobi»ga o‘simliklarning 306 turi kiritilgan. “Qizil kitob”ga kiritilgan o‘simlik turlari Tabiatni muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi (TMXI) tomonidan ishlab chiqilgan tasnifga binoan 4 toifaga ajratildi:

Yuqolib borayotgan turlar. Yuqolib ketish xavfi ostida turgan, saqlanib qolishi uchun maxsus muhofaza talab etadigan turlar.

Noyob turlar. Ma'lum kichik maydonlarda o'ziga xos sharoitlarda saklanib qolgan, tez yo'qolib ketishi mumkin bo'lgan va jiddiy nazoratni talab etuvchi turlar.

Kamayib borayotgan turlar. Ma'lum vaqt ichida soni va tarqalgan maydonlari tabiiy sabablarga ko'ra yoki insonlar ta'siri ostida qisqarib ketayotgan turlar.

Qator sabablarga ko'ra o'simlik o'z maqomini u yoki bu tomonga o'zgartirib turishi, ya'ni o'simlik butunlay yuqolishi yoki muhofazaga extiyoj qolmasligi mumkin.

Malumki hayvonlar biosferaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularni er yuzasining hamma joyida: quruqlikda, suvda, havoda uchratamiz. Hayvonlar biosferada moddalarning doiraviy aylanishida faol ishtirok etadi. Bunda ular biosferaning tarkibiy qismlariga tasir etadi hamda er sharida dinamik muvozanatni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hayvonlar odam uchun ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa ular inson uchun eng muhim oqsilli va yog'li oziqa manbai yana ular sanoat miqyosida xomashyo bazasi ham hisoblanadi. Ayni paytda hayvonlar, odam va biotsenozdagi yana bir tur organizm hayotida salbiy ahamiyatga ham ega bo'lishi mumkin. Hayvonlar orasida uy hayvonlari va odamlarda turli kasalliklarni qo'zg'atuvchilar, kasallik tarqatuvchilar, tekinxo'rlik bilan kun ko'ruvchilar turlar ham borligini ta'kidlash lozim.

Ishda aynan Shunday guruh vakillaridan hisoblangan, o'rgimchaklar oilasining zaharli o'rgimchaklar guruhini tashkil etuvchi turlarning biotsenozda tutgan o'rni, uning ijobiy va salbiy jihatlari haqida batafsil fikr yuritiladi.

Bizga ma'lumki, har qanday turning biotsenozdagi o'ziga xos o'rni mavjud bo'lib, uning foydali yoki zararli deb guruhlash bizning xatolikka olib keladi. Ammo hayvonlarni foydali, zararli deb ajratish shartlidir. Ularning u yoki bu foydasi, zarari ko'proq muayyan turning miqdoriga (soniga), tarqalish xususiyatlariga, hamda u yoki bu hududda, mintaqada odamlarning xo'jalik yuritish faoliyati uning jadalligi, karakteriga bog'liqdir. Ana Shunday holatlar bilan bog'liq holda muayan bir tur, muayan faslda, yilda sharoitda ham foydali, ham zararli bo'lishi mumkin. Masalan O'zbekiston sharoitida paxtakor xo'jaliklarda mayna nomli qush bahor, yoz, kuz oylarida zararkunanda hasharotlarni, ularning lichinkalarini eb dehqonchilikka katta foyda keltiradi. Ammo Shu turning o'zi mevachilikka, ayniqsa uzumchilikka kuzda ziyon ham keltiradi. Yaylov sharoitida chorva mollari ketidan yurib turli hasharotlarni eydi, mollar tanasidagi kanalarni eb foyda keltiradi. Bunday misollarni yana ko'p keltirish mumkin. Shuning uchun u yoki bu hayvonlarni tavsiyalash, foydali, zararli faoliyatini tavsiflash uchun uni turli sharoitda o'rganish, oziqlanish biologiyasini bilish, uni hatti – harakatini ko'p kuzatish lozim. Ayniqsa zaharli o'rgimchaklarning xilma-xilligi ularning tarqalish ekologiyasiga bag'ishlangan ma'lumotlar ko'p deya olmaymiz.

Shunday ekan ushbu turlar orasida son jihatdan kamayib borayotgan turlar mavjudligi, yoki biotsenozda boshqa turlarning sonini boshqarishda ishtirok etuvchi turlarning mavjudligini hisobga olsak, mavzu materiallari ilmiy va nazariy ahamiyat kasb etadi.

Malumotlarga qaraganda, Er sharida yashayotgan, turli sharoitlarga tarqalgan, olimlar tomonidan qayd qilingan turlarning soni ancha katta. Masalan: Dogel V.A. tomonidan yozilgan „Zoologiya bespozvonochnyx” (1981) darsligida hayvonot turlarining soni 2.000.000 dan ortiq deb takidlangan. Bu bilan cheklanib qolish mumkin emas. Chunki har yili Er sharining turli rayonlarida hayvonlarning haligacha nomalum bo‘lgan yangi turlari kashf qilinmoqda. Ehtimol, Shuning uchun bo‘lsa kerak – o‘zbek olimi O. Mavlonov tomonidan yaqinda yozilgan, nashr qilingan „Zoologiya” (2002) maktab darsligida fanda hayvonlarning 2,4 mln turi aniqlanganligi ko‘rsatilgan.

Agar har bir tur hayvon individlari sonining ko‘p ekanligini etiborga olsak, unda hayvonlarning Er sharidagi hayotda, jamiyatda, odamlar taqdiridagi ahamiyati buyuk ekanligiga ishonch hosil qilish tabiiydir. Shunday ekan, hayvonlarni o‘rganish katta ilmiy amaliy ahamiyatga ega. Shuning uchun ham dunyoda ko‘p yirik zoolog – olimlar, tabiatshunoslar o‘z umrlarini hayvonlarni, ularning guruhlarini, turlarini ilmiy jihatdan o‘rganishga, ulardan foydalanishni bilishga, hamda biologik turlarni saqlab qolish masalalariga bag‘ishlaganlar. Ana Shunday olimlar, tabiatshunoslar qatoriga Arastu (Aristotel), E. Gesner, Levenguk, K. Linney, J. Kyuvve, J. B. Lamark, Ch. Darwin, A. O. Kovalevskiy, E. Gekkel, I. I. Mechnikov, A. N. Seversov, E. N. Pavlovskiy, K. I. Skryabin, V. A. Dogel, V. N. Beklemishev, M. S. Gilyarov va boshqalarni kiritish mumkin.

O‘zbekistonda Ekologiya fanining rivojlanishi buyuk sharq allomalari Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolarning ilmiy jasorati bilan bog‘liq. Abu Rayhon Beruniy o‘zining „Xindiston” (1030) nomli asarida karkidon, fil, kiyik, delfin kabi hayvonlar to‘g‘risida ancha qiziqarli malumotlarni keltirgan. Yana boshqa „Saydana” nomli asarida kishilar sog‘ligini taminlovchi dorilar keng berilgan, hayvonlardan tayyorlanadigan dori – darmonlarga ancha etibor mavjud.

Abu Ali ibn Sino o‘zining shoh asari bo‘lmish „Kitob al – shifo”sida kishilarda parazitlik qiladigan chuvalchanglar ularni keltirib chiqaradigan kasalliklar, uni oldini olish, davolash masalalari yoritilgan. Olim ularni turlarga ajratib „katta va uzun qurt”, „mitti qurt”, „qovoq urug‘iga o‘xshash qurt” kabi nomlar bilan ataganva bular hozir ham muhim hisoblanadi. Ibn Sinoning donishmandligiga, ilmiy jasoratiga buyuk tabiatshunos K.Linney tan bergan va uning hurmati sifatida o‘zi tavsif bergan o‘simliklardan biriga „Avitsenna” (yani Ibn Sino) deb nom ham bergan.

Zoologiyaga doir qimmatli malumotlarni biz Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma” asaridan topamiz. Unda Hindistonda yashovchi 60dan ortiq hayvon turlariga doir qiziqarli malumotlar bor.

O’rta Osiyo va Qozoqistonda Zoologiyaning XIX asrda rivojlanishi yana rus olimlari N. A. Seversov, A. P. Fedchenko, V. F. Oshanin, N. A. Zarudniy, M. N. Bogdanov va boshqalar nomi bilan bog’liq.

XX asr davomida O’zbekistonda ko’p zoologlar faoliyat ko’rsatganlar. Bular orasida L. M. Isaev (bezugak pashshalarini o’rgangan), A. L. Brodskiy (bir hujayrali hayvonlarni o’rgangan), D. N. Kashkarov (hayvonlar ekologiyasi bilan Shug’ullangan), T.Z. Zoxidov (Qizilqum umurtqalilarini o’rgangan), V.V. Yaxontov (hasharotlar ekologiyasini o’rgangan), A. M. Muhammadiev (gidrobiontlarni o’rgangan), R. O. Olimjonov (hasharotlarni o’rgangan), A. T. To’laganov (fitogelmintlarni o’rgangan), M. A.Sultanov, E. X. Ergashev, J. A. Azimov (zoogelmintlarni o’rganganlar), S. N. Alimuhammedov (zararkunanda bo’g’imoyoqlilarni tadqiqot etgan). Hozirgi kunda ham O’zbekistonda Zoologiya instituti olimlari va qator oliy o’quv yurtlaridagi zoologiya, ekologiya kafedralaridagi zoologlar mamlakatimiz hayvonotini turli yo’nalishlar bo’yicha jadal o’rganmoqdalar. Jumladan bunga O. Mavlonov, N. Ergashev, S. Dadaev, D. Yu. Kashkarov, O. Mitropolskiy, A. K. Sagitov, Z. Izzatillaev, M. Abdullaev, A. Sh. Hamroev va boshqa zoologlarni ko’rsatish mumkin.

Malumki umurtqasiz hayvonlarning tiplari orasida eng yirik tip bu – bo’g’imoyoqlilar (Arthropoda) tipidir. Bu tipga mansub bo’lgan hayvonlar xilma – xil tuzilgan va turli – tuman sharoitlarda yashaydilar. Bu tipga 2 milliarddan ortiq tur kiradi. Turlarning xilma – xilligi va er yuzida tarqalishi, soni jihatdan bo’g’imoyoqlilar boshqa hamma hayvonlarni birga qo’shib hisoblaganda ham bir necha marta ustun turadi (Mavlonov, 2002).

Hasharotlar bir qaraganda tana o’lchamining odatda uncha katta bo’lmaganligi va tabiatda birmuncha keng tarqalganligi va turli biotsenozlarda va turli biotoplarda rangba-rang biologik birliklarni tashkil etganligi munosabati bilan ularning tabiatdagi o’rnini belgilash va ularga to’la va to’g’ri baho berishga ko’pchilik qiynaladi. Shu munosabat bilan biologik xilma-xillikni belgilashda va ularni muhofaza tadbirlarini tashkil etishda ko’p hollarda bir yoqlama munosabatda bo’lish oqibatida turlarning yaxlitligini belgilay olmay qolamiz.

Bu esa ba’zan yirik ko’ngilsizliklarni kelib chiqishiga olib kelgan holarini ham guvohi bo’lamiz. Adabiyotlarda bunday misollarni ko’plab uchratishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Гиляров М.С. (Гл.ред). Биологический энциклопедический словарь Москва, „Советская Энциклопедия” 1986. с. 453 – 454
2. Dubrovskiy G.K., Ummatov A.M. Zoologiyadan o’suv qo’llanma. 1(umurtsiz hayvonlar). Toshkent „O’qituvchi”, 1991. 95 – 130 b.
3. Догель В.А. Зоология беспозвоночных. Москва. „Высшая школа”, 1981. с. 406 – 421.
4. Ланге А.Б. Класс паукообразные или арахниды (Arachnida). Вкн. Жизнь животных том 3. Москва „Просвещение”, 1969. с. 17 – 88.
5. Mavlonov O., Xurramov Sh. Umurtqasizlar zoologiyasi. Darslik. Toshkent „O’zbekiston”, 2002 y. 303 – 324 b.